

Рысунак 2.25. – Ускладнена-далучальны тып з адасобленымі дапаўненнямі: сродкі сувязі

Менавіта адасобленае дапаўненне абмяжоўвае кола лексем, здольных за-паўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка.

2.7 Ускладнена-інтрадуктыўны тып

2.7.1 Ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі

Эліптычныя сказы з устаўнымі канструкцыямі рэдка назіраюцца ў творах мастацкай літаратуры (2 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу, або 92 адзінкі). Кампенсаторныя ўласцівасці ўстаўных канструкцый маюць нявыражаны характар і могуць рэалізавацца выключна ў выпадках, калі здольныя маркіраваць эліптычны сказ гэтай семантыкай. Гэта ажыццяўляецца ў выпадках, калі:

– устаўная канструкцыя ўказвае на спосаб дзеяння: *Дзяўчаты і хлопцы (дзе падбегаюць, дзе прыскокаюць) у бок школы* («Настаўнік»);

– устаўная канструкцыя змяшчае лексему, што дубліруе эліпсаваную: *Бабуля ўвесь час – пра даваеннае мінулае пасёлка (а ёй было што расказаць)* («Настаўнік»); *Іван Сідаравіч пра ўсё – з інтарэсам (а слухаць ён любіў)* («Белая Русь»);

– устаўныя канструкцыі, што змяшчаюць лексему, сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай: *Дзям'ян з дачкой Анелькай – у Краснагорку (яго ўзяўся падвезці сусед Панцялей)* (А. Кулакоўскі); *Хлопцы дружнай грамадою – у бок Дняпра (а яны любілі прагульвацца вечарамі)* («Мы і час»);

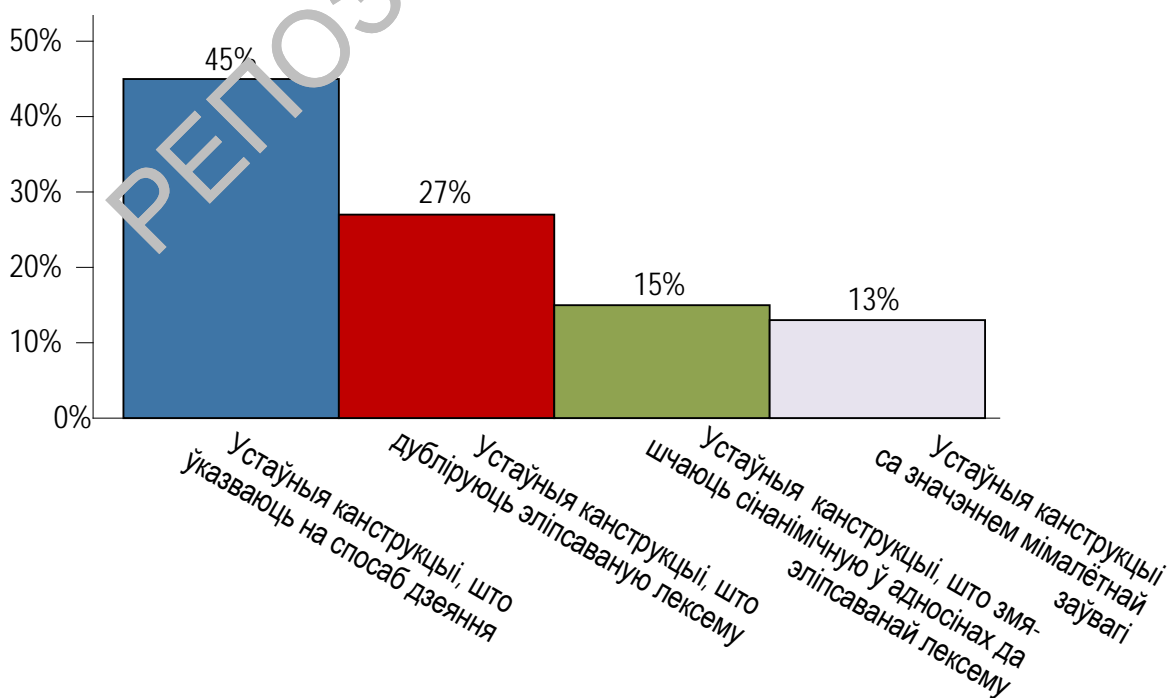
– устаўныя канструкцыі са значэннем мімалётнай заўвагі: *Сляды за хатай (на бяду? на грэх?)* (М. Шабовіч); *А што там з вашаю сястрой? // У сорак во сем. Нечакана. // Відаць, не думала яна... // (Усплыло акно, нібы з туману, // А ці туман усплыў з акна. // Усплыў яе апошні дзённік, // Журботны, як акна праём)* (Я. Янішчыц); *Злева – школа (тут летасць да вясны вучыў дзяцей і Алесь),*

справа – даліна валаснога старшыні Сяргеекі (Г. Далідовіч); Безумоўна, іншым рэгіёнам ёсць чаму навучыцца ва ўладаў Віцебска. Яны робяць усё для таго, каб першыя гадзіны сумеснага жыцця новаспечаных мужа і жонкі былі насычанымі мноствам сюрпрызаў. Маладыя цяпер пасля вяселля – у выканкам (а традыцыя падымацца на вежу і паглядзець адтуль горад ужо моцна прыжылася) («Звязда»).

У большасці ж выпадкаў падобныя ўстаўныя канструкцыі назіраюцца ў сказах з выразнай маркіроўкай семантыкі: *Дзяўчаты (пашанцавала важна тым – толькі адна з косамі, не трэба заплятаць) – паперадзе* (Г. Багданава); *І раптам... (Вось табе і на...)* Аксана (А. Бачыла); *Мужчыны вас любіць павінны. // Вам штосьці часта не вязе. // Вось і ў яе таго каханья... // (З чаго б пяклася за мяне?)* (Я. Янішчыц); *Хоць стаміўся я ад доўгай бяссонніцы, // Чамадан – пад ложка (пасля будзем спаць), // І хутчэй – з Масквою знаёміцца* (Я. Букаў).

Як бачна, сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным дзеясловам і ўстаўнымі канструкцыямі абумоўлена іх аб'ектыўна-паясняльнай функцыяй, якая рэалізуецца ва ўдакладненні, паясненні, дапаўненні асноўнага зместу сказа. Гэта істотна адрознівае такія сказы ад сінтаксічных адзінак з пабочнымі канструкцыямі, што выступаюць у якасці мадальна-ацэначных кампанентаў сказа таму сэнсавага ўзаемадзеяння паміж імі і астатняй часткай сказа не адбываецца.

Устаўныя канструкцыі ў структурах эліптычных сказаў часцей указваюць на спосаб дзеяння (45 %) або дубліруюць эліпсаваную лексему (27 %), радзей змяшчаюць сінанімічныя ў адносінах да эліпсаванай словы (15 %) ці выступаюць у якасці мімалётнай заўвагі (13 %) (рысунак 2.26).

Рысунак 2.26. – Ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі

Структура ўстаўных канструкцый разнастайная. Гэта могуць быць асобныя кампаненты з паясняльна-ўдакладняльным значэннем (яны ўказваюць пераважна на спосаб дзеяння), прэдыкатыўныя адзінкі, простыя паводле структуры, самастойныя прэдыкатыўныя адзінкі, аднак характар сінтаксічных і сэнсавых адносін пры гэтым не мяняецца. Звязваюцца ўстаўныя канструкцыі з астатняй часткай сказа бяззлучнікавым спосабам або з дапамогай гіпатаксічных ці паратаксічных злучнікаў, якія набываюць змястоўна-асацыятыўны характар.

Сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсаванага дзеяслова ажыццяўляецца толькі з тымі ўстаўнымі канструкцыямі, якія паказваюць на акалічнасці, што суправаджаюць асноўнае дзеянне. Толькі ў гэтых выпадках устаўныя канструкцыі маюць сэнсавую абумоўленасць, аналагічную ўсталяванай паміж выказнікамі і акалічнасцямі спосабу дзеяння (толькі сэнсавую, а не граматычную). Адметнасць іх у тым, што пры змене сінтаксічнай сувязі з інтрадуктыўнай на іншую (гіпатаксічную, паўпрэдыкатыўную, далучальную і інш.) яны могуць пераходзіць у разрад даданных або адасобленых членаў сказа і мець з эліпсаваным дзеясловам, акрамя сэнсавай, граматычную сувязь.

У эліптычных сказах, дзе ўстаўныя канструкцыі выконваюць ролю міма-лётнай заўвагі (а пры гэтым яны афармляюцца як прэдыкатыўныя адзінкі), назіраецца двухбаковае сэнсавае ўзаемадзеянне (нават пры адсутнасці граматычнай сувязі паміж устаўнай канструкцыяй і астатняй часткай эліптычнага сказа). У падобных сказах узаемадзеянне маюць паміж сабой прэдыкаты асноўнай часткі сказа і ўстаўнай канструкцыі, што звычайна прадвызначае ўжыванне ў якасці паказчыка семантыкі дзеяслова лексемы, якая з'яўляецца сінанімічнай у адносінах да эліпсаванай, а гэты ўвогуле дубліруе яе.

2.7.2 Ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі

Эліптычныя канструкцыі са звароткамі, функцыянаванне якіх рэгулюецца *сэнсавымі* моўнымі механізмамі, рэдка сустракаюцца ў беларускай мове (55 адзінак, або 1 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Звароткі ў такіх сказах маюць неразвітую структуру, выражаюцца тыповымі сродкамі (назоўнікі ў назоўным склоне), у 78 % выпадкаў называюць канкрэтную асобу, а ў 22 % указання на канкрэтную асобу няма (рысунак 2.27).

Акрамя гэтага, зваротак у структуры эліптычнага сказа здольны: 1) адмежаваць дзеянне, уласцівае адушаўленаму або неадушаўленаму суб'екту: *Ты, наша песня, – ад вёскі да вёскі* (П. Броўка); *А вы, дзяўчаты, у хату* (Л. Левановіч); 2) адмежаваць семантычныя функцыі кампанентаў, напрыклад аб'екта і лакацыі, дзе ў спалучэнні з парцэляванай канструкцыяй ён выконвае функцыю структурна-семантычнага паказчыка: *Я – да цябе ізноў, мой Нёман родны* (ЛіМ); *Я – да цябе, Мікола. З просьбай* (Г. Каржанеўская); 3) указваць на няпэў-

ную асобу і выражацца іншымі формамі – назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, якія змяшчаюць пры сабе і імператыўныя выклічнікі: *Гэй, у лодцы! Ану – да берага* (Г. Марчук). Указвае на няпэўную асобу праз месца яе знаходжання і вызначае канкрэтнае значэнне эліпсаванага дзеяслова ў межах лексіка-семантычнай групы руху.

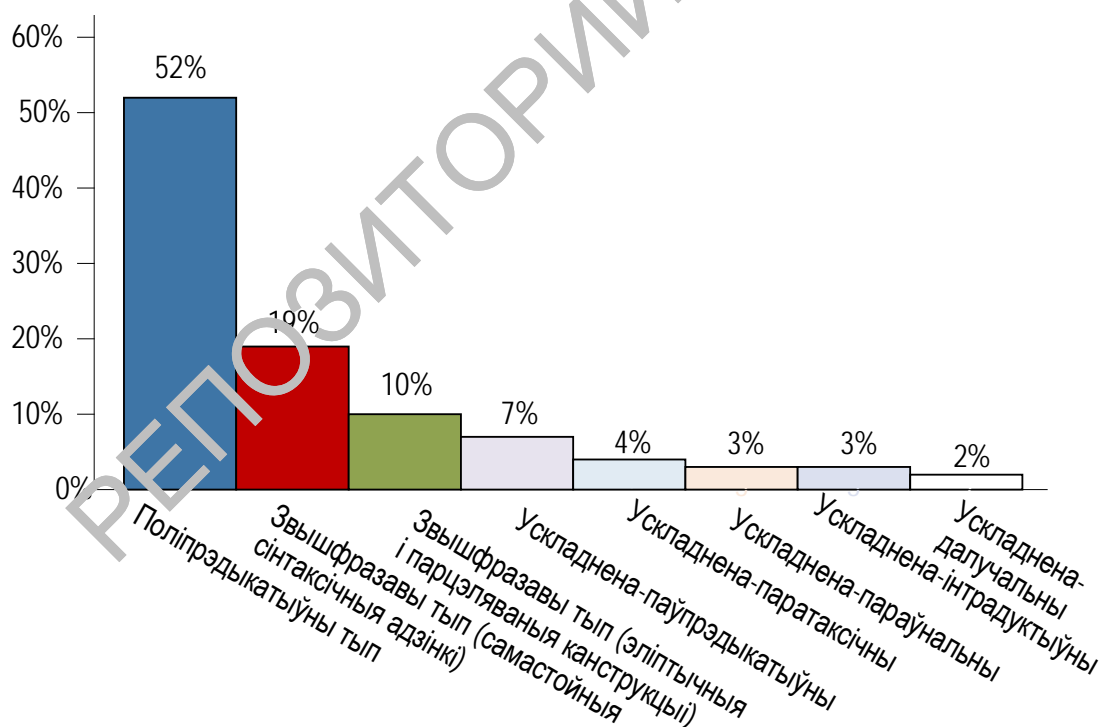
Рысунк 2.27. – Ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткам

Вывады. Такім чынам, асноўным фактарам функцыянавання эліптычных канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўскладненай будовы выступае структурна-сэнсавае (эліптычныя сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі) або сэнсавое (эліптычныя сказы са звароткамі і ўстаўнымі канструкцыямі) узаемадзеянне паміж эліпсаваным выказнікам і сродкамі ўскладнення структуры сказа. Структурна-сэнсавое узаемадзеянне часцей рэалізуецца на аснове паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувязі (37 %), радзей на аснове паратаксічнай (18 %), параўнальнай (18 %), інтрадуктыўнай (18 %), далучальнай (9 %) сінтаксічнай сувязі. Інтрадуктыўная сінтаксічная сувязь характарызуецца толькі сэнсавай узаемаабумоўленасцю. **Структурна-сэнсавыя** моўныя механізмы спрыяюць кампенсацыі эліпсіса шляхам пашырэння, разгортвання або ўскладнення структуры сказа рознымі сінтаксічнымі пазіцыямі – аднапланавымі, разнапланавымі, свабоднымі і абумоўленымі, са скрытай прэдыкатыўнасцю і інш. Закон семантычнага ўзгаднення рэгулюе найбольш эфектыўнае выкарыстанне моўных сродкаў у эліптычных сінтаксічных канструкцыях розных відаў.

Вывады

Структурна-сінтаксічныя фактары функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова прадугледжваюць узаемадзеянне рознаўзроўневых адзінак сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Прычым кожны структурны тып сінтаксічнай адзінкі сфарміраваў спецыфічныя сродкі і спосабы рэалізацыі семантыкі эліптычных канструкцый, якія ў сукупнасці і складаюць заканамернасці функцыянавання іх у беларускай мове.

Градацыйная класіфікацыя структурных відаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова на аснове ступені частотнасці, а таксама тыпалогія структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова наступная (рысунак 2.28). Намі прааналізавана 5193 адзінкі. *Найбольш часта* эліпсіс дзеяслоўнага выказніка назіраецца ў розных паводле структуры поліпрэдыкатывых відах канструкцый (52 %). Гэта абумоўлена тым, што складаны сказ уключае сабой структурнае і сэнсавое адзінства, у якім існуюць спрыяльныя ўмовы для кампенсацыі эліпсіса дзеяслова іншымі сродкамі (дадатак В.1).

Рысунак 2.28. – Тыпы эліптычных канструкцый са структурным кампенсаторным кампанентам

Параўнальна высокую ступень частотнасці маюць эліптычныя канструкцыі ў структуры звышфразавога адзінства (самастойныя сказы) (19 %) і эліптычныя і парцэляваныя канструкцыі (10 %). Самастойныя сінтаксічныя адзінкі (эліптычная і поўная або эліптычная і парцэляваная) звязваюцца з дапамогай рознай

сінтаксічнай сувязі, паміж імі ўсталёўваюцца розныя логіка-семантычныя і семантыка-сінтаксічныя адносіны, што стварае базу для функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова (дадаткі В.2 і В.3).

Рэдка выкарыстоўваюцца эліптычныя канструкцыі ўскладненага тыпу (18 %). Разгортванне сінтаксічных пазіцый на аснове ўскладнення структуры дае магчымасць лексемам узаемадзейнічаць на аснове структурнай і семантычнай аднапланавасці. Аднак пры гэтым эліпсіс дзеяслова ў эліптычных канструкцыях ускладненай будовы не адносіцца да тыповых з'яў. Паўпрэдыкацыйная, паратаксічная і інтрадукцыйная сінтаксічная сувязь не спрыяе пашыранаму структурна-сэнсаваму ўзаемадзеянню эліпсаванага і выражанага кампанентаў (дадаткі В.4, В.5, В.6, В.7, В.8).

Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова абумоўлена структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі – законамі рэгулявання сінтаксічных сувязей і адносін. Структурныя фактары праяўляюцца ў сінтаксічных сувязях і адносінах, якія забяспечваюць ускладненне і пашырэнне сінтаксічнай структуры сказа, разгортванне сінтаксічных пазіцый эліптычнага сказа, структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне частак складанага сказа з эліпсісам дзеяслова, а таксама эліптычных і парцэляваных або самастойных канструкцый у структуры звышфразавога адзінства. На аснове ўзаемадзеяння рознаўзроўневых сінтаксічных адзінак можна кваліфікаваць кампаненты паводле іх сінтаксічнай функцыі, а таксама паводле прыналежнасці да таксанамічнага класа. Сэнсавыя фактары праяўляюцца ў абмежаванні кола лексем, якія могуць запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка. Названыя фактары дазваляюць кампенсавать эліпсіс дзеяслова, а самім канструкцыям свабодна функцыянаваць у мове.